

Per Philander

Prologen till en roman

av

Kerstin Pettersson

Det är slutet av februari 1811. Den lilla grå stugan hukar fortfarande under snön, som fäster bra på torvtak. Där inne ligger en man sjuk. Det syns inte, En förbifarande kan möjligen förstå det av att den sista snön inte är ordentligt undanskottad — det är bara smala upptrampade gångar till uthus och vedbod och ut till vägen. En get bräker. Det har varit lite oregelbundet med tillsyn och mjölkning de senaste dagarna. Hon känner att hon behöver påminna om sin existens.

Mannen heter Per. Det är åtminstone vad han har kallats de senaste fyrtio åren. Nu kommer han inte ihåg det. Nu är han någon annan. Han har hög feber, han andas flämtande och ytligt eftersom han har två ormar i sängen som annars hugger honom i sidorna, och han hostar nästan utan ansträngning upp ett tjockt slem som luktar och smakar vedervärdigt. Han sväljer det, eftersom han inte orkar sätta sig upp och spotta på golvet.

Hans tankar irrar runt, vrider och vänder sig och glider i varandra utan att han kan hålla fast dem någon längre stund. Den svenska som han lärde sig en gång och som han har talat, läst och skrivit sedan dess utan större svårighet, den finns inte längre kvar. Istället har hans första språk vänt tillbaka i honom, ett stamspråk från ön Nias utanför Sumatra, barnsligt eftersom han inte har talat det som vuxen. Han har trott att han hade glömt det. Men det tycks ha funnits där hela tiden, redo att användas. Det är bara det att människorna omkring honom inte förstår vad han säger: hans mycket unga andra hustru, hans mera jämnåriga svärmor och de två små flickorna. (Den större hade hustrun med sig i boet, men treåringen är hans. Vem som helst kan se det.)

Han har inte kunnat äta och dricka annat än lite vatten på flera dagar, men ändå besväras han av att blåsan blir full. Han kan inte längre ta sig upp ur sängen, ännu mindre ut till dasset. Han försöker signalera till hustrun att han behöver hjälp. Hon märker det inte. Hon står vid spisen och kokar välling: lite rågmjöl, lite getmjölk, lite svagdricka. Barnen behöver mat.

Det blir svärmodern som kommer. Hon drar av honom täcket, drar upp skjortan och blottar honom. Han tycker inte om sättet hon gör det på. Kvinnor har aldrig varit rädda för att ta i honom, när de väl har förstått att han inte färgar av sig. Med sitt bruna skinn har han väl aldrig sett riktigt avklädd ut. Ibland har det varit honom till stor glädje, men för det mesta har han försiktigt dragit sig undan.

Nu kommer han ingenstans. Hon håller fram en skål som ett bäcken. Han känner igen den, och protesterar med en hetta som hon inte förstår. Hon envisas, han behövde ju, varför krånglar han? Till slut ger han upp. Han låter det komma.

Hon drar ner hans skjorta igen, stoppar om honom så att han om möjligt ska börja svettas och går så ut och tömmer skålen i snön utanför dörren.

Ett tidigt minne målar alldeles tydligt upp sig i honom. Han är liten, kanske sexsju år. Det är varmt, och det finns palmer omkring honom. Han sitter i skuggan och äter. I handen har han en skål med ris och lite grönsaker. Den är gjord av ett kokosnötskal, med den skägga utsidan avputsad och fint polerad och försedd med ett inristat mönster. Han har fatt i sig

ungefär hälften av maten när några stora vita män dyker upp från två håll och utan vidare fångar honom. Vita män är det fulaste och hemskaste som finns. Han är varnad, andra barn har försvunnit, men för en liten pojke hjälper det inte att vara på sin vakt. De är snabbare och starkare än han. Han håller hårt i sin matskål när de bär iväg honom. Märkligt nog låter de honom behålla den, kanske bara för att han måste ha något att äta ur även i fortsättningen.

Han har sedan lyckats få den med sig under livets alla skiften, till och med från Altomta, där hans beskyddare kaptenen gärna hade velat ha den till sina samlingar däruppe i hörnrummet på vinden men inte hade hjärta att ta den ifrån honom. Han har noga vårdat den, inte på länge ätit ur den, och alltid lyckats värja den för klåfingriga barn och städande kvinnor. Nu har han själv besudlat den. Det finns bara en slutsats. I sammelsuriet av osammanhängande bilder som rör sig hit och dit i hans huvud, utkristalliseras en visshet som en fast, starkt lysande ljusblå punkt: det här är döden. Nu finns det inget annat att vänta på.

Kantons hamn Wampo är en stad på vattnet. På redde ligger de stora skeppen tätt och mindre båtar ros mellan dem och mellan fartygen och land. Ordergivning på olika språk ljungar genom luften. Det skjuts med krut. Det skulle vara ett äventyr att älska om inte holländarna vore så grymma och han vore deras slav. Men det finns fler barn här i samma belägenhet. De ser ingen början och inget slut. De bär alla fotbojor och de blir straffade för minsta förseelse, kanske bara för att de inte förstår vad de vita männen säger. Då spikas de fast genom öronen vid närmaste lämpliga föremål, ofta skeppskistorna. De sitter tre stycken i rad, orörliga som småfåglar undan höken när en ny vit man kommer på besök på fartyget. Han ser nästan ännu farligare ut, han är stor och lite blå om läpparna och han har tjockt vitt hår samlat i en hårt tuktad fläta i nacken. Han stannar till och granskar dem noga med små svarta pupiller i de ljusaste ögon de har sett, blå. De hör hans ansträngda andning. De sitter blick stilla och försöker vara osynliga.

Några dagar senare rycks han tillsammans med samma två olycksbröder hårdhänt loss från en ny omgång vid skeppskistorna. De får stryk för att de gråter. De motas ner i en av skeppets småbåtar och ros hastigt över till ett annat fartyg, där de tas ombord. På däck står den vithåriga och två andra skräckinjagande vita män i fina kläder. Pojkarna förstår ingenting. De märker att pengar byter ägare. Holländarna ger sig av.

De är lämnade på ett ställe där det talas ett nytt språk som de inte har hört förut. Möjligen låter det lite vänligare, inte så fullt av hotfulla harklingsljud. Märkliga saker börjar hända. Deras bojor tas bort. De tvättas nödtorftigt med en svamp i en spann sjövattnen. De får kläder, byxor och blusar av styvt skrynkligt linne, alldeles för stora så att ärmar och byxben måste vikas upp flera varv. De får mat, och han använder sin gamla matskål för första gången i sitt nya liv; den här gången får han också en träsked. De tilldelas varsin manskapskoj nära varandra. Senare förstår de att de har fått ärva sovplatser efter sjömän som har dött under resan, men att de levande har flyttat om en smula så att de ska få vara tillsammans.

En ung matros kommer och undersöker deras öron. Ett par örsnibbar har slitits itu den här sista gången och de har variga sår efter tidigare bestraffningar. Han tvättar med brännvin på en ulltott och så syr han, med den tunnaste nål han har hittat i segelsömmarnas förråd, och fint segelgarn som luktar tjära. Det gör ont, men de inser att han egentligen inte vill dem illa. Långt senare har den här matrosen som en fin, vuxen karl i helt andra kläder kommit på besök till den vithåriga kaptenen på Altomta. Han har då fått veta hans namn: Anders Sparrman.

Bonden på Ösby stampar av sig snön på sin egen trapp och kommer in i den varma stugan där verksamheten nyfiket avstannar.

— Jag har varit nere till Java. Det är allt riktigt illa med honom nu. Jag kan aldrig tro att han kommer på fötter igen.

— Ska vi inte försöka få bud efter en präst ändå? undrar hustrun.

— Kvinnfolken säger ingenting om det. Och jag vet inte om det är någon idé. Han yrar. Han är i någon annan värld. Det går inte att förstå det lilla han säger, och han verkar inte höra när man försöker tala med honom.

— Och hustrun hans?

— Det är inte mycket reda med henne, och inte med mor hennes heller. Vi får nog försöka hjälpa till med det som måste göras. Så vänder han sig till drängarna:

— Kan ni ta och leta rätt på några bräder och se om ni kan slå ihop en kista åt honom. Om det inte sker något underverk så kommer den snart att behövas.

Varje någorlunda händig karl kan bygga en likkista. Drängarna tar sig an uppgiften med något som liknar entusiasm. De känner mannen väl och tycker om honom. Den tjänsten vill de gärna göra honom, även om de ju inte kan räkna på hans tacksamhet. De kan inte med att gå ner och ta mått på honom medan han ännu lever, men det löser sig ändå:

— Han är lite kortare än du, och rätt mycket smalare.

De väljer virke, inte för grovt för då blir det onödigt tungt, och sätter igång. När bonden kommer ut i snickarstugan för att inspektera är det bara svärtningen som återstår, men de har hittat en kardus svart bets som torkar fortare än tjära eller någon kimröksfärg. De är stolta över sitt verk, de har till och med satt på sex små utsågade fötter, och de har lagt hyvelspån inuti som det ska vara. Nu kan han få dö när han vill.

Han vaknar, eller blir åtminstone medveten om en omvärld, vare sig den är drömd eller verklig. Det är alldeles mörkt och tyst, och först tror han att han har förlorat både synen och hörseln. Sedan förstår han. Det är natt, kvinnorna har i vanlig ordning rakat aska över glöden i spisen och så har de gått och lagt sig allihop i den lilla kammaren där svärmodern annars huserar ensam. Sedan han blev sjuk har hustrun sovit på stuggolvet med flickorna. Nu har de alla lämnat honom. Varför är det ingen som vakar, tänker han med ett styng av besvikelse. Har de inte begripit att han ska dö? Så fattar han i en plötslig klarsyn: hustrun har råkat bli varse det hotande benranglet innanför hans levande mjuka skinn och hon vågar inte längre vara ensam med honom. Han känner en viss ömsint förståelse för det. Han hostar en stund, så blundar han och försöker somna om.

Han känner ändå tyngden av att någon sitter på hans sängkant. Han öppnar ögonen och skärper blicken och så ser han henne, trots mörkret, tydligt som på dagen. Det är Anna Gustava, hans vackra dotter. Hon är klädd i mörka kläder, randig kjol, livstykke och förkläde, i halsen har hon sin mors kläde av kinesiskt siden. Från början har han fått det av den vithåriga kaptenen för att en gång kunna ge till en kvinna. Hennes vita särkärmar skiner i dunklet. Det svarta håret ligger i en tjock fläta över axeln. Hon är så fin som när hon var herrgårdspiga på Säby. Innan sjukdomen vanställde henne. Innan hon dog. Hon ler varmt mot honom.

— Far, säger hon.

— Anna Gustava. Är du här?

— Ja. Vi väntar på dig. Mor och jag och alla de små.

— Alla de små. Jag hann aldrig lära dem läsa.

— De behöver inte kunna läsa nu.

Glädjen stiger i honom som bubblorna när vatten börjar koka. Han vill tala med henne länge, om allt som de har upplevt tillsammans. Hon har alltid stått honom närmast av barnen.

— Anna Gustava. Kommer du ihåg att kungen klappade dig på huvudet? På Drottningholm? Gustay. Han som du är namnad efter.

— Nej. Jag var alldeles för liten. Men du har berättat det. Nu har jag kommit för att hämta dig. Är du färdig?

— Jag har haft feber. Jag skulle behöva tvätta mig. Kan du hjälpa mig? Hon nickar.

— Blommar såpnejlikorna?

— Jadå, de blommar.

— Du vet hur man gör?

— Det har du ju lärt mig. Men det finns ett annat sätt...

Hon tar hans hand. Hennes är varm och nästan lika brun som hans, och han blir alldeles lugn. Han tror att de har talat hans språk med varandra. Han har inte vetat att hon också kunde det. Han märker att han kan resa sig ur sängen utan svårighet. Det kan möjligen bero på att hans sjuka och otvättade kropp ligger kvar, tänker han när han ser sig om. Så enkelt var det. Han bryr sig inte om att försöka begripa. Han leds varsamt av sin äldsta dotter. Tillsammans går de in i det blå ljuset som vidgas och omsluter dem.

Svärmodern vaknar innan det ljusnar av att hon fryser om ryggen. Försiktigt tar hon sig över sin hårt sovande dotter ur sängen och får på sig kläder utan att tända ljus. Hon rundar barnens madrass på golvet och trevar sig ut i stugan. Hon tar sig till spisen, konstaterar nöjt att det finns glöd kvar och börjar göra upp eld. Lite näver att blåsa på, stickor, pinnar, vedträn. Först när det har tagit sig och hon har rätat upp sig blir hon medveten om att något har blivit annorlunda. Tystnaden. Mannen hostar inte. Hon tänder en torrvedssticka i brasan, lyser sig bort till sängen och tittar på honom. Han andas inte. Han är inte stel men tillräckligt kall för att det inte ska vara något tvivel: han är död.

Hon blir tvärtorr i munnen. Hon går till vattentunnan och dricker ur skopan för att lugna sig. Så tänder hon ett talgljus och tar med sig in i kammaren och skakar liv i den nyblivna änkan. Barnen vaknar av gråt och höga röster och tar omedelbart också till lipen. Fumligt får alla på sig kläder, somligt avigvänt men det betyder otur att vända det samma dag. De hör getens klagan ute i fähuset. Svärmodern bereder sig att gå och mjölka som hon brukar, men hennes dotter snappar åt sig en stäva och störtar ut. Hellre det än att bli lämnad ensam med en död.
— Du får gå till Ösby med detsamma och säga att far är död, säger svärmodern till sitt äldsta barnbarn, som förskräckt vägrar. Döden har hon ännu ingen erfarenhet av, men mörker är hemskt och farligt. Till slut ger hon efter för hot och krav på att hon ska vara stor och duktig flicka, och det blir lite lättare när den lilla kräver att få följa med. Båda utrustas med schalar och skodon och får för formens skull riktningen utpekad för sig. Visst hittar de till Ösby.

Barnen halkar snorande iväg i det första gråljuset. De behöver inte bulta på, eftersom den stora hunden högljutt meddelar att de kommer. De behöver inte förklara sitt ärende, eftersom alla förstår vad som har hänt. Bondens hustru är beredd. Hon skickar en av pigorna med bud till gumman som brukar tvätta och svepa lik. Hon sätter barnen nära spisen, ger dem varsin mugg spenvarm mjölk och en brödbit med flott på. Det är så underbart att de nästan glömmer varför de har kommit.

Själv byter hon till ett stort vitt förkläde, letar reda på ett par tunnslitna men rena lakan, packar en korg med bröd, smör, rökt fläsk och lite brännvin eftersom svepgumman måste trakteras och det är osäkert vad som finns i sorgehuset. Slutligen stoppar hon ett par småslantar i kjolväskan. Hon vet vad som ska göras så fort som möjligt. Hon överväger att

låta flickorna stanna kvar, men pigorna har inte tid att ta hand om dem så hon tar dem med sig tillbaka till Java. De kommer att få se en del som de gärna kunde få slippa så tidigt i livet, men det kan inte hjälpas.

Hon tar svärmodern till hjälp för att vända den döde på rygg innan han blir så stel att det inte går att räta ut honom. Hon sluter hans ögon och lägger mynten på ögonlocken för att de ska förbli stängda. Hon ser sig om efter något lämpligt att lägga under hakan på honom. I den lilla hyllan ovanför husfaderns plats vid bordet står det hon söker. Hon tar för givet att det är en psalmbok.

(I själva verket är det ett ganska slitet skinnbundet exemplar i samma lilla format av Strängnäslektorn Johan Palmbergs flora från 1684. Den har den döde fått en gång som mycket ung av själve Carl von Linné. Den vithårige kaptenen hade låtit honom följa med till den berömde professorns gård inne i Uppsala. Linné var gammal, grinig, hade ont av gikt och gick med käpp. Han blev glad att se kaptenen, påminde om att han en gång fått tebuskar från Kina med hans hjälp men var inte intresserad av att få någon lärling i trädgården, hur exotisk ynglingen än var. Men han klappade honom ändå rätt välvilligt på axeln, plockade en bok ur bokhyllan och gav honom med kommentaren att den ju var gammal, inte enligt senaste rön men skulle han bli trädgårdsmästare kunde han nog ha nytta av den ändå. Och det har han verkligen haft.)

Så småningom kommer svepgumman, och hon tar befälet i kraft av sin långa erfarenhet. Bonden och drängarna anländer med kistan som visar sig vara alldeles lagom. De nötta lakanen kommer till användning. Den dödes unkna sänghalm bränns i snön ute på åkern och ny hämtas från Ösby. Till sist bärs han ut och kistan ställs på bockar i en bod med trädgårdsredskap som drängarna har hunnit städa under dagen.

De har skickat bud om dödsfallet med en granne som skulle till staden, och i skymningen hör de faktiskt avlägset själarängningen över honom från domkyrkan. Det är en sådan kall, blank och stilla kväll när ljud når långt. Kvinnorna kommer ut och står tysta och lyssnar. När den unga änkan går in igen, upptäcker hon den gamla skålen som står på golvet innanför ytterdörren. Hon tar upp den, luktar äcklad på den och slänger den i elden. Den brinner oväntat häftigt, med nästan blå låga.

Efter ett dygn inser bonden att det inte går att låta mannen stå lik vid Java så länge som är brukligt. Änkan törs knappast ens gå in till geten i dörren bredvid och det värsta är att hon jagar upp både barnen och sin mor. Han börjar undra

om hon har varit elak mot honom i livstiden, men han har aldrig sett några tecken till det. Han spänner för en arbetssläde, tar med sig drängarna och far dit och lastar på kistan. De har skurit lite enris som de stoppar omkring. Han lyfter på locket och konstaterar att den döde ser lugn och tillfreds ut. Han har en egendomlig grå färg, men tack vare kylan har han inte förändrats för övrigt. Kvinnorna och flickorna står på trappen och ser på.

— Ska barna komma ut och säga adjö till far sin? frågar han, och alla fyra skakar tyst på huvudena.

— Ska du ha rätt på psalmboken? fortsätter han. Hustrun skakar åter på huvudet, men så tittar hon till lite noggrannare och far faktiskt mål i mun:

— Det där är inte psalmboken. Det är den där växtboken som han var så rädd om och jämt läste i. Det är bilder i den. Ibland fick flickorna titta. Den kan han väl lika bra få med sig.

De sjunger en psalm; det blir Si, Jesus är ett tröstvikt namn som egentligen inte passar i sammanhanget, men drängarna har bäriga och bra röster och kan den utantill och det blir ganska fint ändå. Så spikar de fast locket. Bonden sätter sig på kuskbocken, smackar på hästen och styr mot Strängnäs. Ute på landsvägen är slädföret sämre, bitvis skär medarna i grus men hästen är väl broddad och lasset är inte tyngre än att det får gå. Det betyder säkert olycka om han skulle behöva byta till hjuldon. Långsamt och värdigt och under visst gnissel tar sig det minimala sorgetåget till staden och domprostgården.

Det kanske är att börja för högt i hierarkin med domprosten, men han är ju ändå både stadens och landsförsamlingens kyrkoherde och den döde är inte riktigt vem som helst. Ärendet är dessutom lite ovanligt — det gäller att få förvara kistan i domkyrkans likbod tills det kan bli begravning, och den är det inte bondens sak att göra upp om.

— Jahaja, javanen har gått ur tiden, säger domprosten. Ja, jag talade aldrig med honom utöver något husförhör, men jag har ju känt till honom. Han var tydligen en märklig man.

Bonden är nära att säga att den döde var alldeles vanlig, men hejdar sig. Märkvärdig var han inte, men han var ovanlig på alla sätt.

— Han var ju en studerad karl, på sätt och vis. Han hjälpte mig när det behövde skrivas något. Och ändå levde han lägre än en torpare. Han kunde väldigt mycket om växter. När han ympade fruktträd så tog det alltid. Jag kommer att sakna honom.

— Vi ringde ju över honom häromdagen. Men fick han nattvarden innan han dog?

— Nej. Och det var nog för sent när vi insåg att han inte skulle gå igenom. Han var inte klar. Han yrade och ingen begrep vad han sade. Det lät inte som svenska ens. Men han såg inte ut som om han hade dött osalig. Han var kanske inte så kyrksam av sig men han var nog en from man på sitt vis.

— Vad var det han dog av?

— Håll och styng, svarar bonden prompt. Det vände inte på nionde dygnet.

— Philander, säger domprosten som kan både latin och grekiska; namnet är helt genomskinligt för honom. — Människovän. Det är nog så sant.

Han har fått in tummen på rätt ställe i husförhörlängden, slår upp den stora volymen och begrundar uppgifterna.

— Hustrun är ju mycket yngre. Inte hälften så gammal som han. Hur klarar hon det?

— Hon klarar det inte alls. Hon är vettskrämd. Det är därför jag kommer in med honom. Kistan står på släden härutanför.

— Det går ju inte att gräva nu, inte förrän tjälen går ur. Han blir inte den enda vi måste förvara. Här i staden kan långtifrån alla ha sina döda kvar hemma ens några dagar när det inte är vinter och fruset. Likboden är full. Vi får ställa honom i benhuset. Sådant har hänt förr. Så får någon av adjunkterna rida ut och tala med änkan. Försöka trösta och lugna och så komma överens om begravning. Så hade han ju barn i första giftet. Vet ni var de finns?

— En av sönerna lär vara i Stockholm, och där blir det väl inte gott att hitta honom i en hast. För övrigt vet vi inte.

— Nåja, det går som sagt inte att gräva än, så det är ingen tid förliden. Ta och kör runt och in genom Lejonporten och så till höger. Benhuset ligger i muren, det vet han ju. Jag tar med mig ett par starka karlar och kommer dit.

I benhuset har man röjt golvet och där står två kistor redan förut. Javanen, som nog aldrig har varit på Java, lastas in och får en namnlapp fastnubbad vid fotänden. Domprostgårdens drängar verkar vana vid förfarandet. Domprosten läser ett par böner och alla fyra sjunger en

psalm, den här gången en som prästen har valt. Men bonden konstaterar tyst för sig själv att hans egna drängar faktiskt sjunger bättre.

— Bisättning kallas det här, säger domprosten. Hälsa änkan det, och att han står bra här tills det är dags.

Och så småningom begravs Per Philander, född på andra sidan jordklotet, i en ganska grund grav på norrsidan av Strängnäs domkyrka, grund eftersom kyrkan dessvärre är byggd på berget och jordmånen runtomkring är som den är. Han ligger en bit från sin första hustru och en bit från sin dotter Anna Gustava. Den namnsticka som först markerar graven murknar efter ett par år och städas bort. Ingen reser någon sten över honom. Kyrkogården är trång och mer överbefolkad än staden. Platsen behövs till nya döda och grävs om så snart det går. Hans barn och barnbarn för inte vidare berättelsen om honom. Och han faller i glömska.

© Kerstin Pettersson 2013